

**ბრიტანელი მწერალი
კარლ ერიკ ბეჩჰოფერ რობერტსი
ბათუმის შესახებ**

**BRITISH WRITER CARL ERIC BECHHOFFER ROBERTS
ABOUT BATUMI**

ოთარ ნიკოლეიშვილი

აკაკი წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ქუთაისი

Otar Nikoleishvili

Akaki Tsereteli State University
Georgia, Kutaisi

ABSTRACT

One of the most important parts of the history of Batumi and Adjara, in general, is the period of the Democratic Republic of Georgia. Batumi, as one of the main ports on the Black Sea, because

of its military and trade-economic importance and geopolitically strategic location, was always under the special attention of the hegemonic states of the world. Due to all the above, along with Georgian, there are several highly interesting historical sources about Batumi and Adjara, which further enrich the history of the above-mentioned city and region, as well as the relevant period of our country in general.

One such source of foreign writing is the book “A Wanderer’s Log: Being Some Memories of Travel in India, the Far East, Russia, the Mediterranean & Elsewhere,” by British lawyer, journalist, and writer Carl Eric Bechhofer Roberts. The above-mentioned book was published in 1922 in London. It focuses on many interesting issues from the time of the Democratic Republic of Georgia, including the British presence in Batumi and its impressions at the time.

It is noteworthy that Carl Roberts paid special attention to Russia and the Caucasus region, as evidenced by the fact that in addition to the above-mentioned book, he has published several other works devoted to these issues. In 1919, he visited our country.

საკვანძო სიტყვები: ბრიტანეთი, კავკასია, საქართველო, ბათუმი, მოგზაურობა
Keywords: Britain, Caucasus, Georgia, Batumi, Travel.

ბათუმისა და ზოგადად აჭარის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში უმნიშვნელოვანესი ადგილი უჭირავს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდს. ბათუმი, როგორც მთელს შავ ზღვაზე არსებული ერთ–ერთი მთავარი პორტი, აქტიურად იქცეოდა იმდროინდელი მსოფლიოს ჰეგემონ სახელმწიფოთა განსაკუთრებულ ყურადღებას, რაც ქალაქის სამხედრო, სავაჭრო–ეკონომიკური და გეოპოლიტიკურად სტრატეგიული ადგილმდებარეობით იყო განპირობებული. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ქართულთან ერთად, ბათუმისა და აჭარის შესახებ არაერთი, უაღრესად საინტერესო ისტორიული წყარო არსებობს, რომლებიც კიდევ უფრო ამდიდრებს როგორც ხსენებული ქალაქისა და რეგიონის, ისე ზოგადად ჩვენი ქვეყნის შესაბამისი პერიოდის ისტორიას.

ერთ–ერთ ასეთ უცხოურ წერილობით წყაროდ უნდა მივიჩნიოთ ბრიტანელი ადვოკატის, ჟურნალისტისა და მწერლის კარლ ერიკ ბეჩჰოფერ რობერტსის (Carl Eric Bechhofer Roberts – 1894–1949) წიგნი „მოხეტიალის დღიურები: რამდენიმე მოგონება ინდოეთში, შორეულ აღმოსავლეთში, რუსეთში, ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და კიდევ სხვადასხვა მხარეში მოგზაურობათა შესახებ“ (A wanderer's log: being some memories of travel in India, the Far East, Russia, the Mediterranean & elsewhere), რომელიც 1922 წელს გამოიცა ლონდონში.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია კარლ რობერტსის განსაკუთრებული ყურადღება რუსეთისა და კავკასიის რეგიონების მიმართ, რის დასტურადაც შეიძლება ჩაითვალოს ის ფაქტი, რომ მას ამ საკითხებისადმი მიძღვნილი არაერთი წიგნი აქვს გამოქვეყნებული. იგი 1919 წელს პირადად სტუმრობდა ჩვენს ქვეყანას, რა დროსაც ცნობილ ფილოსოფოსსა და საზოგადო მოღვაწეს გიორგი გურჯიევსაც შეხვედრია, რომელსაც ამ დროისათვის თბილისში უკვე გახსნილი ჰქონდა „ადამიანის ჰარმონიული განვითარების ინსტიტუტი“ (Institute for the Harmonious Development of Man) (<https://ggurdjieff.com/>). კარლ რობერტსის ბიოგრაფიის განსაკუთრებით საინტერესო პერიოდს წარმოადგენს ის ფაქტი, რომ იგი I მსოფლიო ომის დროს დიდი ბრიტანეთის სამეფო არმიის ულანთა IX პოლკში ირიცხებოდა (<https://modjourn.org/biography/bechhofer-roberts-carl-erich-1894-1949/>).

რაც შეეხება უშუალოდ ზემოხსენებულ წიგნს, მასში საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დროინდელ ბევრ საინტერესო საკითხზე მახვილდება ყურადღება, მათ შორის ბათუმში ბრიტანელთა ყოფნასა და მის მაშინდელ შთაბეჭდილებებზე.

აქვე აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ ბათუმში ბრიტანელთა ყოფნა კარლ რობერტსის მიერ ძალზე სუბიექტურად, მხოლოდ თავისი ქვეყნის ეროვნული ინტერესების გათვალისწინებითაა განხილული, მოკლებულია ბათუმსა და ზოგადად აჭარის მთელ რეგიონში იმხანად არსებული ვითარების ობიექტურ შეფასებას და იმხანად იქ არსებული მდგომარეობის შესახებ საუბრის დროს დაშვებულია არაერთი უხეში შეცდომა. მაგალითად: აჭარაში მცხოვრებ ეროვნულ ჯგუფებს

შორის ქართველი და აჭარელი ცალ-ცალკეა მოხსენიებული, არსებული პოლიტიკური სიტუაცია კი ასეა შეფასებული:

„ლივერპულიდან კონსტანტინოპოლისკენ მომავალ გემს გამოვეყვი, საიდანაც ბათუმისკენ ამერიკული სამხედრო ესკადრილით გამოვემართე. ბათუმი სევდიანად შეცვლილი მეჩვენა. პროვინციაში ბრიტანული მმართველობა იყო დამყარებული. იმ ვალდებულებიდან, რომელიც მოკავშირეებმა (იგულისხმება I მსოფლიო ომში გამარჯვებული ანტანტის ძალები – ო. ნ.) დაგვაკისრეს, ჩვენ არანაირი სარგებლობა არ გაგვაჩნდა. რეგიონში თავიანთი ჯარების გაგზავნა ფრანგებსაც და იტალიელებსაც შესთავაზეს, რათა ისინი თურქეთის გარნიზონისგან კავკასიის გათავისუფლების პროცესში დაგვხმარებოდნენ, მაგრამ ორივე სახელმწიფომ უარი განაცხადა რთულ პოლიტიკურ თამაშებში მონაწილეობის მიღებისგან... საბოლოოდ, კავკასიაში მხოლოდ ჩვენ დაგვეკისრა ის, რაც ყველას ინტერესში შედიოდა...“

ბათუმში ყოფნა არანაირი წარმატების მომტანი არ გახლდათ ჩვენთვის, მათ შორის არც სამხედრო კუთხით. ბრიტანელი ოფიცრების უმეტესობა ძალზე კეთილგანწყობილნი და (სამსახურის მხრივ) კომპეტენტური იყვნენ ბათუმში არსებული რთული ატმოსფეროს მიმართ. არც ერთ ოფიცერსა და პიროვნებას არ შეეძლო რუსულად თავისუფლად საუბარი, რადგან ისინი მაკედონიიდან და კონსტანტინოპოლიდან გამოგზავნილ იმ უბრალო ჯარისკაცებს წარმოადგენდნენ, რომლებსაც კომუნიკაციის დასამყარებლად მხოლოდ ადგილობრივ თარჯიმნებზე უხდებოდათ დაყრდნობა... სულაც არ იყო საკვირველი, რომ რუსს, ქართველს, ქურთს, აჭარელს, სომეხს, ბერძენს, სპარსსა და პროვინციაში მცხოვრებთაგან კიდევ სხვას, ყველას საკუთარი უკმაყოფილების მიზეზი გააჩნდა ბრიტანული ადმინისტრაციის მიმართ. როგორც არაოფიციალურ და სამსახურებრივად არაუფლებამოსილ ინგლისელს, რომელსაც ბევრი მეგობარი მყავდა პროვინციაში მცხოვრებთა შორის, შემეძლო, ორივე მხრიდან შემეფასებინა მოვლენები. არავინ იცის ჩემზე კარგად, რაოდენ დიდ სამუშაოს წევდა ბრიტანული მმართველობა იმისათვის, რომ წარმატებული ყოფილიყო, თუმცა ამასთანავე ჩემსავით ვერავინ ხვდებოდა იმას, თუ რამდენად არაპოპულარულები იყვნენ ისინი ყოველივე ამის გამო. საბოლოოდ, თითქმის ორი წლის შემდეგ, მათ რეგიონს ისეთი სიმშვიდე და კომფორტი დაუტოვეს, როგორიც იქ მანამდე არასოდეს ყოფილა“ (Roberts 1922: 155-157).

ბრიტანელი ავტორის მიერ გაკეთებული შეფასებები მართლაც რომ მხოლოდ სუბიექტური თვალთახედვით არის გაკეთებული და მათ ნაკლებად აქვს საერთო იმხანად არსებულ რეალურ ვითარებასთან, ამას 1918-1921 წლებში აშშ-ის ერთ-ერთ ყველაზე ავტორიტეტულ გაზეთ „ნიუ-იორკ ტაიმსში“ გამოქვეყნებული ის პუბლიკაციებიც ადასტურებენ, რომლებიც აჭარის რეგიონში შექმნილი ვითარებისადმი მიძღვნილი. მეტი სიცხადისათვის დავიმოწმებ რამდენიმე მათგანს. მაგალითად, მუდროსის ზავის შემდეგ რეგიონში შექმნილი ახალი პოლიტიკური რეალობის შესახებ გაზეთის 1918 წლის 3 ნოემბერს გამოქვეყნებულ სტატიაში ნათქვამია:

„მოკავშირეთა ოფიცრები განახორციელებენ კონტროლს იმჟამად თურქეთის დაქვემდებარებაში არსებულ ყველა რკინიგზაზე, მათ შორის, ამიერკავკასიაშიც; მათი განლაგება უნდა მოხდეს თავისუფლად, მოკავშირეთა ნების სრული გათვალისწინებით, მიუხედავად იმისა, თუ რა დამოკიდებულება იქნება მოსახლეობაში. აღნიშნული მუხლი ითვალისწინებს მოკავშირეთა მხრიდან ბათუმის ოკუპაციასაც. თურქეთს არა აქვს უფლება პროტესტი განაცხადოს ბაქოში მოკავშირეთა შესვლაზე“ (New York Times 1918, November 3, p. 4).

„ნიუ-იორკ ტაიმსში“ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით გამოქვეყნებულ სტატიებში არა მხოლოდ ინგლისის ინტერესებსა და ამ ქვეყნის ხელისუფალთა მიერ გატარებულ პოლიტიკაზეა გამახვილებული ყურადღება, არამედ ქართული მოსახლეობის უარყოფით დამოკიდებულებაზეც ოკუპანტებისადმი. კერძოდ, მათი გაცნობის შედეგად ნათელი წარმოდგენა გვექმნება იმ კოლონიური პოლიტიკის არსზე, რომელსაც დიდი ბრიტანეთი ატარებდა ბათუმისა და მთელი რეგიონის მიმართ. მაგალითად, 1920 წლის 5 მაისის ნომერში დაბეჭდილ წერილში ნათქვამია, რომ „პროტექტორატის მსგავსი მმართველობა ჩამოყალიბდა აზერბაიჯანსა და მის მეზობელ საქართველოში. ბრიტანეთი მთავარი წარმმართველი ძალა რეგიონში მას შემდეგ გახდა, რაც მან კონტროლი დააწესა ბაქო-ბათუმის სარკინიგზო ხაზზე. აღსანიშნავია, რომ ბათუმი კვლავ რჩება ბრიტანეთის ჯარების მიერ გამაგრებულ ქალაქად... ერთის მხრივ, ბაქო-ბათუმის გზის, მეორეს მხრივ კი, ბალტიისპირეთის პორტების კონტროლით ბრიტანეთს შეუძლია მიიღოს ყველაფერი, რასაც მოისურვებს“ (New York Times 1920, May 5, p. 17).

მსგავსი ხასიათისაა კიდევ ერთი პუბლიკაცია, სადაც, ბრიტანეთის იმჟამინდელი პოლიტიკის განხილვასთან ერთად მცირე ისტორიული ექსკურსიცაა მოცემული. კერძოდ, სტატიაში ნათქვამია, რომ დამოუკიდებლობის გამოცხადების პერიოდისთვის „საქართველოში გერმანია იყო მძლავრად წარმოდგენილი, ხოლო აზერბაიჯანში თურქული გავლენა სჭარბობდა. თუმცა, სავარაუდოა, რომ ბრიტანეთი რეგიონში მათ ორივეს ჩაანაცვლებს... როგორც ჩანდა, ბრიტანეთის სამხედრო სამინისტრო გასულ იანვარს მზადყოფნას გამოთქვამდა ბოლშევიკებისაგან დაეცვა კავკასია, თუმცა ბატონმა ლოიდ ჯორჯმა (ბრიტანეთის პრემიერ-მინისტრი 1916-1922 წლებში – თ. ნ.) მოულოდნელად შეცვალა გადაწყვეტილება შერიგების, „ვაჭრობისა და თანამშრომლობის“ შეთავაზების სასარგებლოდ. აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ საქართველოში ბრიტანეთის ყოფნას მოსახლეობაში ძალიან დიდი ოპოზიცია გააჩნია“ (New York Times 1920, May 11, p. 10).

ამგვარად, ზემოთ ციტირებული წყაროს გაანალიზების შედეგად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ კარლ რობერტსის მოსაზრებანი, თითქოს ბათუმში ყოფნა არანაირი წარმატების მომტანი არ ყოფილა მათთვის და რომ თითქმის ორი წლის შემდეგ მათ რეგიონს ისეთი სიმშვიდე და კომფორტი

დაუტოვეს, როგორც იქ მანამდე არასოდეს ყოფილა, იყო გარდაუვლად მცდარი და ძალზე სუბიექტური.

ბათუმსა და აჭარაში არსებული სიტუაციის გარდა, კარლ რობერტსი მთელ საქართველოში არსებული ვითარების შესახებაც გვაწვდის მისეული სუბიექტური თვალთახედვით ინტერპრეტირებულ ცნობებს. მაგალითად:

„მე გავემგზავრე თბილისში, რათა უშუალოდ გამოემეცადა ხიბლი ახლადდამოუკიდებლობამოპოვებული საქართველოს რესპუბლიკისა. როგორც აღმოვაჩინე, ქართული შოვინიზმი კიდევ უფრო გამძაფრებულა და ამჯერადაც ყოველდღიურად ძლიერდება. ქართველი პოლიტიკოსების მხრიდან არაფერია იმაზე უფრო იდიოტური, ვიდრე საკუთარი თავის წამებულ პატრიოტად და სოციალ-დემოკრატად წარმოჩენა. სამხედრო მინისტრმა ამაყად მაჩვენა იმ ბოლშევიკთა სია, რომლებიც აჯანყების ბრალდებით იქნენ დასჯილნი; რამდენიმე თვის შემდეგ კი ისინი რამზეი მაკდონალდს უმტკიცებდნენ, რომ საქართველოს რესპუბლიკა არავითარ შემთხვევაში არ დაუშვებდა ძალადობას იმ ბოლშევიკთა წინააღმდეგ, რომლებიც ხელისუფლებისადმი მიზანმიმართულ დესტაბილიზაციურ ქმედებებში იყვნენ ბრალდებულნი... საყოველთაოდ ცნობილი იყო, რომ საქართველოს მთავრობას ამ დროისათვის ურთიერთშეთანხმებები გააჩნდა თათრებთან სომხების, სომხებთან თათრების, ჩვენთან (ე. ი. ბრიტანეთთან – ო. ნ.) თურქების, თურქებთან ჩვენი, ბოლშევიკებთან დენიკინის, სხვადასხვა ხალხებთან ბოლშევიკების, გერმანიასთან კი მოკავშირეების წინააღმდეგ... მე დადასტურებით ვერ ვისაუბრებ ამ ბრალდების სარწმუნოებაზე, თუმცა დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, ... რომ მათი (საქართველოს მთავრობის – ო. ნ.) პოლიტიკური პროგრამა და მეთოდები დიდ შესაბამისობაში მოდის ბრიტანეთის დამოუკიდებელი ლეიბორისტული პარტიის დოქტრინებთან და პრაქტიკულ კურსთან!“ (Roberts 1922: 157-159).

გარდა ქართული რეალობისა, კარლ რობერტსის წიგნში სამხრეთ კავკასიაში არსებულ პოლიტიკურ ვითარებაზეცაა ყურადღება გამახვილებული. ამ კუთხით საინტერესოდ არის განხილული და ერთმანეთთან შედარებული კავკასიის სამივე სახელწიფოში არსებული მდგომარეობა. ნათქვამისთვის მეტი სიცხადის მისაცემად დავიმოწმებ წიგნის იმ ფრაგმენტს, სადაც ბაქოში ავტორის ყოფნასთან დაკავშირებული შთაბეჭდილებაა მოთხრობილი:

„ბაქოელი თათრების ხელმძღვანელებიც, რომელთაც მე მოგვიანებით ვეწვიე, ისეთივე პიროვნებებს წარმოადგენდნენ, როგორზეც ზემოთ გავამახვილე ყურადღება. შესაბამისად, ორივე შემთხვევაში მათი პოლიტიკის შედეგი ერთნაირი აღმოჩნდა. მომენტი, როდესაც ბოლშევიკებმა დენიკინი დაამარცხეს და მათ ტერიტორიაზე შესვლა გადაწყვიტეს, ადგილობრივი ხელისუფლება დიდი ხმაურით, თუმცა რეალური წინააღმდეგობის გარეშე, გაუჩინარდა. შესაბამისად, მათი რესპუბლიკები, სადაც ბოლშევიკები თავისუფლად შევიდნენ, ბანქოს სახლებივით ჩამოიშალნენ. გავრცელებული მოსაზრებით, სინამდვილეა,

რომ თათართა არმიამ მხოლოდ საათის მეოთხედის განმავლობაში შეძლო ბოლშევიკებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა, საქართველომ კი ამ პერიოდში თითქმის სამჯერ შეძლო მათი მოგერიება, თუმცა, როგორც ყველამ კარგად ვიცით, ამ არმიებმა ვერ შეძლეს ჩვენი გაოცება. სისწრაფე, რომლის განვითარებაც ამ ახალგაზრდა რესპუბლიკათა სამხედროებს შეეძლოთ, გამოცდილ ევროპელ ოფიცრებსაც კი გააოცებდათ, თუმცა მათი დიდებულება უკან დახევასთან ერთად გაუჩინარდა“ (Roberts 1922: 159).

როგორც ცნობილია, მსოფლიოს იმდროინდელ სახელმწიფოთა მხრიდან ძალზე სკეპტიკური დამოკიდებულება არსებობდა რუსეთის იმპერიის რღვევის შედეგად წარმოქმნილი დამოუკიდებელი ქვეყნების მიმართ. უფრო მეტიც, ხშირ შემთხვევაში მათ სახელმწიფოებრიობას ანტანტის ქვეყნები რუსეთის ტერიტორიული მთლიანობის შელახვადაც კი აღიქვამდნენ. ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, ძალზე საინტერესოა კარლ რობერტსის მიერ სომხეთის შესახებ გამოთქმული მოსაზრებები, სადაც სომხები კავკასიაში გამორჩეულ ერად არიან წარმოჩენილი, I მსოფლიო ომში გამარჯვებული სამოკავშირეო ძალები კი, მათ შორის ბრიტანეთიც, დადანაშაულებულია მათთან მიმართებით გატარებული არასწორი პოლიტიკის გამო. ნათქვამის დასტურად დავიმოწმებ შესაბამის ადგილს წიგნიდან:

„მხოლოდ სომხები იყვნენ ის ხალხი, ვის მიმართაც პატივისცემა გამიჩნდა. როდესაც სომხეთში ჩავედი, მე გაოცებული დავრჩი იმით, რომ მიუხედავად ბევრი ხარვეზისა, სომხები მთელი თავით მაღლა იდგნენ თავიანთ მეზობლებზე არა მხოლოდ ინტელექტით, არამედ სიმამაცითაც. როდესაც პირველად ვეწვიე მათ სანგრებს, მე ვნახე უკიდურესად მცირე და საშინლად აღჭურვილი სომხური სამხედროები, რომლებიც თავს იცავდნენ გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვან და უკეთ შეიარაღებულ ქურთთა და თურქთა ძალებისგან. სწორედ მაშინ მე აღტაცებული დავრჩი ამ ხალხით, რომლებიც უნამუსოდ იქნენ მოტყუებულნი მოკავშირეთა მიერ... მცირეოდენი ხელშეწყობითა და მინიმალური დანახარჯით ჩვენ ძალიან იოლად შეგვეძლო ჩვენი დაპირება შეგვესრულებინა სომხების მიმართ, მაგრამ ეს არ გავაკეთეთ. ჩვენთვის და მთლიანად მოკავშირეებისათვის ძალიან იოლი თემაა სომხეთის მიტოვება... სომხეთისათვის ყველაფერ ამას სხვა დატვირთვა აქვს და იგი თავისუფლების დაკარგვასა და განახლებულ მონობას ნიშნავს, ჩვენთვის კი ახლო აღმოსავლეთში ჩვენი პრესტიჟის (რაც ჩვენი ძალაუფლების საწინდარია) საფუძვლიან შერყევას წარმოადგენს“ (Roberts 1922: 159-160).

აღსანიშნავია, რომ სომხებისა და ზოგადად სომხეთისადმი გამოთქმულ ამ ავტორისეულ შეფასებას მკვეთრად ეწინააღმდეგება გაზეთ „ნიუ-იორკ ტაიმსში“ 1920 წლის 16 ნოემბერს გამოქვეყნებული პუბლიკაციის სულისკვეთება. კერძოდ, მასში საუბარია იმაზე, თუ რამდენად ვერაფერი გააწყო სომხეთმა, დაეცვა თავის სახელმწიფოებრიობა. შესაბამისად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კარლ რობერტსის ზემოთ

ციტირებული მოსაზრება უფრო მის პიროვნულ დამოკიდებულებას წარმოადგენდა სომხების მიმართ, ვიდრე ობიექტურ შეფასებას.

გაზეთის 1920 წლის 16 ნოემბრის ნომერში გამოქვეყნებულია მეორე სტატიაც, რომელიც ასევე სომხეთის გარშემო არსებულ პრობლემას ეხება და მის შედეგებს უფრო მეტად სავაჭრო-ეკონომიკური კუთხით განიხილავს. კერძოდ, გაზეთის აზრით, „თურქეთის აგრესიამ სომხეთისადმი და ამ უკანასკნელის უუნარობამ რაიმე წინააღმდეგობის გაწევსა, ბრიტანეთის ინტერესები კავკასიაში ძალიან შეარყია. სარკინიგზო ხაზის დაგეგმილი მშენებლობა, რომელიც ბათუმიდან უნდა დაწყებულიყო, სომხეთზე თურქეთის გამარჯვების გამო ჩაიშალა“ (New York Times 1920, November 16, p. 1).

სამწუხაროდ, იმის შესახებ, თუ რა მარშრუტს გაივლიდა ხსენებული სარკინიგზო ხაზი და რომელი იქნებოდა საბოლოო პუნქტი, სტატიაში არაფერია ნათქვამი. თუმცა ის, რომ აღნიშნული პროექტი არა მხოლოდ სტრატეგიული მხრივ იქნებოდა უაღრესად მნიშვნელოვანი, არამედ სავაჭრო-ეკონომიკური თვალსაზრისითაც, ალბათ, უდავოა.

მოკლედ, ასეთია ის მოსაზრებანი და შეფასებები, რომელთაც კარლ რობერტის წიგნში ვხვდებით ბათუმისა და ზოგადად ჩვენს ქვეყანაში იმხანად არსებული ვითარების შესახებ. ვფიქრობ, ავტორის მიერ გამოთქმული ბევრი სუბიექტური შეხედულების მიუხედავად, ბრიტანელი მწერლის ნაშრომი მაინც შეიძლება შეფასდეს ერთ-ერთ საგულისხმო მასალად შესაბამისი პერიოდის საქართველოს ისტორიის შესწავლით დაინტერესებულ მკვლევართათვის.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

- Roberts 1922: Roberts C., A wanderer's log: being some memories of travel in India, the Far East, Russia, the Mediterranean & elsewhere, London, 1922.
 New York Times 1918: New York Times, New York, November 3. 1918.
 New York Times 1920: New York Times, New York, May 5. 1920.
 New York Times 1920: New York Times, New York, May 11.1920.
 New York Times 1920: New York Times, New York, November 16. 1920.
<https://modjourn.org/biography/bechhofer-roberts-carl-erich-1894-1949/>
 დამოწმება: 30.12.2020.
<https://ggurdjieff.com/> დამოწმება: 30.12.2020.